

## SADƏ CÜMLƏNİN MÜƏYYƏN VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSİ NÖVLƏRİ (Yusif Seyidovun mülahizələri əsasında)

Kommunikasiyaya xidmət edən cümlələrin vasitəsilə insanlar fikir mübadiləsi edir, bir-biri ilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Bütün mətbuat vasitələri, KİV nümunələrində məlumatlar cümlələrin köməyi ilə ifadə edilir. Digər qrammatik və ya sintaktik kateqoriyalar kimi, cümləyə də tərif verərkən prof. Y.Seyidov özünəməxsus ənənəni davam etdirmişdir: qısa, aydın, sualsız və izahsız.

Onun cümləyə verdiyi, qəbul etdiyi tərif belədir: “Bitmiş fikir ifadə edən bir sözə və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir” [1, s. 323].

Tərif vasitəsilə alim oxuculara onu çatdırmaq istəmişdir ki, cümlənin cümlə olması üçün burada çox sözün olması vacib şərt deyil. Yalnız bir sözdən ibarət cümlələr də mövcuddur. Daha sonra Y.Seyidov həmin fikirləri nümunələr vasitəsilə əsaslandırmışdır: Mövcud cümlələri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

- 1) Bir sözdən ibarət olan cümlələr: Gecdir. Çalışır və s.
- 2) İki sözdən ibarət olan cümlələr: İndi gecdir. Biz çalışır və s.
- 3) Üç və daha çox sözdən ibarət olan cümlələr: Araz çayı böyük Culfa düzünü iki hissəyə ayırır. Dan yeri yavaş-yavaş qızarırdı və s.

Cümlənin tərifindəki “fikir bitkinliyi” ifadəsinə müəllif fərqli yanaşmış və ifadənin şərti isləndiyini söyləmişdir. Çünki hər bir cümlə bu və ya digər konkret bir fikri bildirir və həm sifahi nitqdə, həm də yazıda cümlələrdən istifadə edilir. Y.Seyidov cümlənin formalaşması üçün iki əsas cəhəti diqqətə çatdırmışdır:

- 1) məna cəhəti – bitmiş fikir ifadə etməsi.
- 2) qrammatik cəhəti – intonasıyanın, modallığın, qrammatik cə-hətdən formalaşmış xəbərin olması [1, s. 326].

Yusif Seyidov sadə cümlələri təsnif edərkən onları cümləyə bənzər və təktərkibli cümlələrə bölmüşdür.

Cümləyə bənzər cümlələr həm mübtədə, həm də xəbər əsasında formalaşır. Hər iki baş üzv iştirak etdiyinə görə belə cümlələrə cümləyə bənzər cümlələr deyilir. Bu cümlələrdə də bəzən mübtədə buraxılır. Lakin onun bərpası heç bir çətinlik törətmir. Məsələn; Tanımıram cümləsində subyekti şəxs sonluğuna əsasən bərpa etmək çox asandır: “Mən tanımıram”.

Cümləyə bənzər cümlələrdə əsas şərt baş üzvlərin hər ikisinin iştirak etməsidir, lakin bir çox hallarda həmin baş üzvlərə aid, onları izah edən, aydınlaşdıran II dərəcəli üzvlər vasitəsilə cümlələr genişlənə bilər. Bu cəhətdən cümlələr iki qrupa bölünür:

- 1) Müxtəsər cümlə.
- 2) Geniş cümlə

Adından da göründüyü kimi, müxtəsər cümlələr yalnız baş üzvlər əsasında formalaşır. Müxtəsər cümlələr subyekti mübtədə, predikatı xəbər şəklində ifadə olunan və məntiqi kateqoriya hesab edilən hökmün dildə ifadəsindən ibarətdir.

Məsələn:

- 1) Bəyi tövləyə çağırmaq ədəbsizlikdir (*S.Qədirzadə*).
- 2) Məni Zəngəzurun general-qubernatoru təyin etdirən odur (*Ə.Abasov*).
- 3) Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır.

Dünya qan üstündə bir xanımandır (*Surğun*) və s.

Geniş cümlələrdə baş üzvlər öz ətrafına ikinci dərəcəli üzvlər toplamaqla genişlənilir. Bu zaman II dərəcəli üzvlər həm baş üzvlərə, həm də II dərəcəli üzvlərlə atributiv və ya adverbial əlaqəyə girə bilər. Geniş cümlələrdə II dərəcəli üzvlərdən ən azı biri, əks halda isə hər biri, hətta bəzən bir neçə təyin, bir neçə tamamlıq və zərflik iştirak edə bilər. Məsələn:

- 1) Mən sizi görünə hər şeyi unuduram (*C.Cabbarlı*).
- 2) Nə üçün söz yazan şair əlləri  
Elmin dəryasında üzə bilməsin (*S.Vurğun*).
- 3) İndi xəbər verim oxucuma mən,  
Xəyalı küsdürən bir faciədən (*S.Vurğun*) və s.

Q.Kazımovun dərsliyindəki “Cümlələr” mövzusu ilə bağlı da Y.Seyidovun fikirləri müxtəlifdir. O yazır: “Dərslərdə belə bir başlıq var: “Cümlələr”. Adətən, qrammatika kitablarında belə bir müstəqil bölmə ayırmırlar. Birbaşa təktərkibli cümlədən başlayırlar. Buna görə uyğunsuzluq yaranır. Lakin belə bölmənin verilməsi sistem üçün, tədris ardıcılığı üçün müsbət haldır. Lakin mübtədəsiz müəyyən şəxsi cümlələrin cümlələr hesab edilməsi ilə razılaşmaq olmaz. Cümlələrin quruluş xüsusiyyətləri kimi sadalamaq da artıq görünür” [2, s. 658].

Y.Seyidovun bu fikirlərinin bəziləri ilə razılaşmaq olmur. Məsələn, “mübtədəsi buraxılan (mübtədəsiz) müəyyən şəxsi cümlələrin cümlələr hesab edilməsi”ni qəbul etməməsi inandırıcı görünür. Çünki elmi-nəzəri ədəbiyyatda müəyyən şəxsi cümləyə belə bir tərif verilir: Mübtədəsi buraxılan, lakin asanlıqla bərpa edilən cümlələrə müəyyən şəxsi cümlələr deyilir. Və əgər mübtədəni bərpa edə bilirsən, deməli, həmin cümlələr cümlələrdir. Bu baxımdan Q.Kazımovun fikri daha məntiqa uyğundur [4, s. 54].

<sup>12</sup> ADNSU, Humanitar fənlər kafedrası, baş müəllim. [ulker-aslanova@mail.ru](mailto:ulker-aslanova@mail.ru)

Mübtədanın iştirak edib-etməməsindən, şəxsin olub-olmamasından asılı olaraq müəllif sadə cümlələri **şəxslilə** və **şəxssiz** cümlələrə bölmüşdür [1, s. 458]. Şəxslilə cümlələrin isə üç növünü ayırmışdır:

- a) müəyyən şəxslilə cümlə;
- b) qeyri-müəyyən şəxslilə cümlə;
- c) ümumi şəxslilə cümlə [1, s. 458].

Bundan sonra ardıcıl olaraq həmin cümlələrin izahı verilmişdir.

Müəyyən şəxslilə cümlələr haqqında Y.Seyidov belə bir tərif vermişdir: - Şəxslilə cümlələrdə mübtədə iştirak edir.

Məsələn;

Həmişə sirli görünən **dağlar**, şırıldayıb axan **sular** şəhərin havasına bir sərinlik verirdi (*M.İbrahimov*).

Mübtədə cümlədə iştirak etmir, ancaq cümlənin şəxsi təsəvvür edilir, şəxs-xəbərlilə şəkilçilərinə əsasən bərpa edilə bilər. Dərslərimi hazırlayıb həyətə düşdüm – cümləsində (kim? – mən) şəxsi bildirən mən əvəzliyini cümlədə asanlıqla bərpa etmək mümkündür.

**Qeyd:** Cümlədən söhbət gedəndə şəxs anlayışı bəzən insanları çaşdırır. Şəxs dedikdə yalnız işi icra edən insan deyil, ümumiyyətlə, mübtədə nəzərdə tutulur. Həmin mübtədə insan da ola bilər, digər canlı və cansızları da bildirə bilər. Deməli, şəxs deyərkən mübtədə nəzərdə tutulur.

Y.Seyidov yuxarıdakı cəhətləri nəzərə alaraq şəxslilə cümlələri iki qrupa ayırmışdır:

1) Mübtədəli şəxslilə cümlələr. Məsələn; a) *Səməd Vurğun* Azərbaycanın böyük şairlərindən biridir; b) *Aşıq Ələsgər* iki “Dağlar” şeirinin müəllifidir; c) *Rüstəm kişi* bu adamların ona yalan danışdığını çox gec başa düşdü.

2) Mübtədəsiz şəxslilə cümlələr (*bu cəhətə bəzi dərsliklərdə rast gəlmirik - Ü.A.*). a) **Gəlmişik sizi qarşılayaq**; b) Səlim kəndə axşam çatdı. **Əşyalarını yerləşdirib idarəyə getdi**; c) Güclü yağış yağdı. **Körpüləri, yolları yuyub apardı**.

Eyni zamanda Y.Seyidov müəyyən şəxslilə cümlələrdən nitqədə daha çox istifadə edildiyini də vurğulamışdır.

Müəyyən şəxslilə cümlələrin xəbərləri də mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır və xəbərlə feili və ismi xəbərlər ola bilər.

Qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələrin əsas cəhətləri:

- 1) Bu cümlələrdə mübtədə olmur.
- 2) Bu cümlələrin xəbəri yalnız üçüncü şəxsin cəmində olur.
- 3) Bu cümlələrin xəbərləri feili xəbər olur, yəni tək feillə, ya da ikinci tərəfi feil olan birləşmələrlə ifadə olunur.

Əlavə etmək lazımdır ki, qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələrin xəbəri bəzən feili frazeoloji birləşmələrlə də ifadə oluna bilər. Məsələn; Elə bil başıma qaynar su tökdülər. Sanki mənə od vurdular.

4) Bu cümlələrdə xəbətin ifadə etdiyi hərəkət qeyri-müəyyən şəxsə aid olur. Məsələn:

Buna da bir böyük vəzir dedilər,  
Başını, beynimi ovub yedilər (*S.Vurğun*)

Əlavə olaraq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələrin mübtədəsi qeyri-müəyyən olsa da, şərti olaraq ona “onlar” mübtədəsini artırmaq mümkündür. Lakin bu halda da “onlar”ın arxasında kimin olması, mübtə-danın dəqiq kimliyi məlum olmur. Məsələn;

- 1) Bizi qonaq apardılar. Kim apardı? sualına cavab qeyri-dəqiq “onlar” əvəzliyidir.
- 2) Qacar: Bu qılinc olmasa, yeyərlər mənə
- 3) Qacar:- Oxu, deyirdin ki, şairləri var,

-Yəqin ki, cavabı mənzum **yazmışlar** (*S.Vurğun*)

Xəbəri III şəxsin cəmində işlənən müəyyən şəxslilə cümlələrlə, qeyri-müəy-yən şəxslilə cümlələr bəzən qarışdırılır. Onları qarışdırmamaq üçün Y.Seyidov belə bir müqayisə aparmışdır:

- 1) Birinci yeri tutanlara mükafat verdilər.
- 2) Heç bir şərt qoymadan səhər saat 9-da işə başladılar.

Verilmiş cümlələrdən birincisi qeyri-müəyyən şəxslilə, ikincisi müəyyən şəxslilədir.

Hər ikisinin xəbəri III şəxsin cəmindədir. Bəs, görəsən, fərq nədədir?

İlk növbədə, bunu cümlələrin məzmunundan anlamaq olur. Birinci cümlədəki hərəkət qeyri-müəyyən şəxsə aiddir, təsəvvür edilmir. Eyni zamanda birinci cümlədəki hərəkəti paralel olaraq bir şəxs də icra edə bilər. Belə bir əvəzlənmə aparıla bilər.

İkinci cümlədə isə xəbərəkəti işi, hərəkəti icra edən bir qrup nəzərdə tutulur. Bu hərəkəti bir şəxsin icra etməsi qeyri-mümkündür.

Y.Seyidov belə cümlələrin kontekstdə daha asan fərqləndirildiyini də diqqətə çatdırmışdır. Çünki bəzən mübtədəsi buraxılan cümlələrdə şəxsin kimliyi əvvəlki cümlələrdə öz əksini tapmış olur. Buna görə də həmin cümlələrdə şəxs - mübtədə asan bərpa edilə bilər. O zaman həmin cümlələr qeyri-müəyyən cümlə adlandırıla bilməz. Məsələn;

Qadınlar qollarını çırılmalıyib bayrama hazırlaşdılar. Evləri təmizləyirdilər. Xalça-palazı yuyurdular...

Verilmiş birinci cümlədə mübtədə (qadınlar) verilib, məlumdur. Sonrakı cümlələri qeyri-müəyyən adlandırmaq olmaz. Çünki şəxsin kimliyi birinci cümlə-dən bizə məlumdur.

Bu tipli cümlələr formal, struktur cəhətdən qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələrə uyğun gəlsə də, əslində müəyyən şəxslilə cümlədir.

Y.Seyidov Nəsiminin dilinin tədqiqində **qeyri-müəyyən şəxsi** cümlələri diqqətdən kənar qoymamışdır. Alim yazır ki, bu cümlələrin xəbəri, bir qayda olaraq, III şəxsin cəmində olur. Bu cümlələr Nəsiminin şeirlərində müəyyən bir yeri tutur. Şairin elə şeirləri vardır ki, başdan-başa qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdən ibarətdir. Məsələn;

Ləbinə ləli-canfəza dedilər,  
Sormuşam, dərdimə dəva dedilər,  
Qamətın balası bəla dedilər,  
Bizləri ona mübtəda dedilər.

Göründüyü kimi, bəndin 4 misrasının hər biri qeyri-müəyyən şəxsi cümlədir, dedilər xəbəri ilə bitir, mübtədaları yoxdur.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Dedilər kim, dəhni yoxdur anın,  
Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər.

Beytin ikinci misrasının mübtədası (bixəbərlər) olduğu üçün müəyyən şəxsi cümlədir. Y.Seyidov “bixəbərlər” mübtədasının elə dolayısı ilə birinci cümlənin subyekti ola biləcəyi fikrində olsa da, onu qeyri-müəyyən şəxsi cümlə hesab edir və belə qərara gəlir ki, “belə dolayısı aidlik cümləni müəyyən etmir” [3, s. 235].

#### **İstifadə edilmiş ədəbiyyat**

1. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərləri. X cild. Bakı: Çapaşoğlu, 2011, 551 s.
2. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı, BU nəşri, 2010, 670 s.
3. Seyidov Y. M. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 386 s.
4. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004, s. 54.

**Acar sözlər:** sintaksis, sadə cümlə, müəyyən şəxsi cümlə, qeyri-müəyyən şəxsi cümlə

**Ключевые слова:** синтаксис, простое предложение, определенное-личное предложение, неопределенное – личное предложение.

**Key words:** syntax, simple sentence, finite sentences, non-finite sentences.

#### **Резюме**

Классификация простых предложений по наличию отсутствию подлежащего, по функции высказывания, основные критерии различия простых предложений ко всем вопросам Сейидов высказал свое отношение, сделал обобщения, аргументировал свое мнение.

#### **Summary**

In the article, professor Y.Seyidov's opinions on a simple sentence and its finite and non-finite types are presented. There are various opinions about a simple sentence being one of the major objects of syntax. Y.Seyidov commented, carried out generalizations, granted his opinions on such features of a simple sentence as its types, functions according to a person and main features which differ them.

**RƏYÇİ:** dos S.Abbasova